

Sz. Kristóf Ildikó

ALEXANDER VON HUMBOLDT ÉS MAGYARORSZÁG

Egy romantikus természettudós jelentősége a magyarországi egyetemes néprajzi érdeklődés kibontakozásában*

Egy amerikai–német kutatási együttműködés résztvevőjeként 2004-ben az Amerikai Egyesült Államokban kezdtem el Alexander von Humboldt (1769–1859) munkásságával foglalkozni. A Frank Baron professzor (University of Kansas) által vezetett nemzetközi projekt a Max Kade Center for German–American Studies nevű intézményhez kapcsolódott a Kansas állambeli Lawrence-ben. Az együttműködés Alexander von Humboldt munkái angol nyelvű fordításainak a digitalizálását, jegyzetekkel való ellátását és az interneten való közzétételét tűzte ki célul. A projekt köré nemzetközi kutatócsoport szerveződött, amelynek további feladata tudománytörténeti tanulmányok elkészítése volt. A *The Humboldt Digital Library: A Global Network of Knowledge* címet viselő projekt azóta lezárult, eredményei hozzáférhetők.¹

Antropológusként és antropológia-történészként ebben az együttműködésben kezdtem el Humboldt munkásságának a magyar vonatkozásait kutatni, így például a korabeli Magyarországgal kapcsolatos ismereteit, hazai recepcióját, és annak mindeddig kevésbé hangsúlyozott etnológia- és antropológiatörténeti vonulatát. Humboldt műveinek gazdag francia, spanyol, angol, német stb. etnológia- és antropológiatörténeti referenciái, így például José de Acosta (1539–1600), Joseph Lafitau (1681–1746), Louis Armand Baron de Lahontan (1666–1716), Georges Louis Leclerc Buffon (1707–1788), William Robertson (1721–1793), Cornelius De Pauw (1739–1799), Charles Darwin (1809–1882) művei, s az azokra való hivatkozások arra utaltak, hogy munkássága a 18–19. század fordulóján formálódó, majd később Nyugat-Európában intézményesülő etnológia és antropológia tudományának a diskurzusával is átfedéseket mutat. A hazai Humboldt-recepcióra vonatkozó filológiai feltárások új megvilágításba helyezhetik egyetemes néprajzi érdeklődésünk kibontakozásának a történetét.

Az alábbiakban Alexander von Humboldt és Magyarország kapcsolatának két alfejezetét szeretném körüljárni: Humboldt szerepe és jelentősége a nemzetközi

---

* Jelen tanulmány megírását, a kutatások finanszírozását az NKFIH 119577 számú projekt tette lehetővé.

¹ A projekt honlapjának elérhetősége <http://www.avhumboldt.net/index.php?page=136>

és a magyarországi egyetemes néprajz tudománytörténetében; Magyarország és a magyarok reprezentációja Humboldt műveiben. (Egy harmadik rész, Humboldt recepciója Magyarországon: a magyar – személyes és irodalmi/filológiai – kapcsolatok kérdése egy következő tanulmány témája lesz.)

Alexander von Humboldt szerepe és jelentősége a nemzetközi és a magyarországi egyetemes néprajz tudománytörténetében

Hadd kezdjem Egon Friedell értékelésével, amelyet 1931-ben írt Humboldt egyik késői munkájáról, a *Kosmos* című műről (1845–1862)², ám amely Humboldt egész életművére ráillene. „Nem több és nem kevesebb – mondja Friedell –, mint óriástabló a világról, a természet egyetemes története, amely magába foglal és a leg szebb összefüggésben lát meg mindent, ami látható és kutatható, a mohatakarótól a csillaghalmazig, a kőtől az emberi agyig; egy világjáró életének termése, aki egyszersmind filozófus is volt, s akinek műve választékos közérthetősége és áttetszően plasztikus ábrázolásmódja révén egyformán tartozik az irodalom- és a tudománytörténethez.”³ Mégpedig több tudomány történetéhez is egyszerre, közöttük például az egyetemes néprajzéhoz.

Tudományos munkásság: életrajz és magyar vonatkozások

Szeretnék kiemelni néhány fontos részletet Humboldt életrajzából úgy, hogy melléjük helyezek néhány, a magyarországi recepcióval kapcsolatos vonatkozást.⁴ Ezzel a módszerrel egyrészt azt a tudománytörténeti kontextust igyekszem felvázolni, amelyben Humboldt írásai megszülettek és Magyarországon is feltűntek, másrészt pedig így szeretném elvezetni az olvasót a magyarországi befogadókhoz és használókhoz.

A porosz arisztokrata családba született Humboldt nevelője Berlinben 1775 és 1776 között az a Joachim Heinrich Campe (1746–1818) volt, aki az új, rousseau-i nevelési elveket vallotta, s egyebek mellett utazásokról és azok hasznáról szóló gyermekkönyveket is írt. A *Család Könyve* című folyóiratunk 1856. évi száma

² *Alexander von Humboldt*: Kosmos. Entwurf einer physischen Weltbeschreibung I–V. Stuttgart 1845–1862.

³ *Egon Friedell*: Az újkori kultúra története V. Romantika és liberalizmus. Ford. Adamik Lajos. Bp. 1993. 7.

⁴ Humboldt életének eseményeit két alapvető munka alapján foglalom össze, *Kurt-R. Biermann – Ilse Jahn – Fritz G. Lange*: Alexander von Humboldt. Chronologische Übersicht über wichtige Daten seines Lebens. Berlin 1968. és *Andrea Wulf*: The Invention of Nature. Alexander von Humboldt's New World. New York 2016.

hosszú cikket szentelt Humboldt bemutatásának, amelyben Campét és műveit kortárs jó ismerősökként idézte a magyar olvasók elé: „necsak az ifjuság elméje gyakoroltassék, hanem kedélyi és értelmi fogékonysága is ébresztessék azáltal, hogy idegen országok, emberek és erkölcsök táruljanak föl az ifju szeme előtt. E végre szerkesztette [Kampe] Robinzont, Amerika fölfedezését, stb., mely munkái még jelenleg is kedves olvasmányúl szolgálnak az ifuságnak.” A cikk szerzője Hunfalvy János (1820–1888),⁵ aki az 1870-es években a pesti egyetem újonnan megalakult Földrajz Tanszékén Magyarországon elsőként tartott előadásokat a világ népeinek néprajza tárgyában.⁶ Campe egyik fontos, Hunfalvy által is említett utazással kapcsolatos munkájának, Daniel Defoe Robinson története átdolgozásának már korábban is akadt magyar fordítója (1793 és 1794), nevezetesen Gyarmathi Sámuelnek (1751–1830), kortárs nyelvész-orvosunknak, a finn–magyar nyelvhasználat útörőjének, Ráday Gedeon fiai nevelőjének a személyében.

Az 1780–90-es években Georg Forster (1754–1794) természettudós és forradalmár szóbeli és írott elbeszélései jelentették a legfontosabb ösztönzést Humboldt számára későbbi utazásaihoz. Forster Christian Gottlob Heynének (1729–1812), Humboldt egyik tanárának a veje volt, magának Humboldtnak pedig a barátja lett. Apjával, Johann Reinhold Forsterrel (1729–1798) elkíserte James Cookot (1728–1779) annak második föld körüli útjára (1772–1775), s az erről írott tudósításaival az utazási és etnológiai-antropológiai jellegű beszámoló műfajának az egyik útörőjévé vált. Hunfalvy János a *Család Könyvében* erről a vonalról is tudósította a magyar olvasókat: „[hogy] Forster mi hatalmasan ragadta meg Humboldt fogékony szellemét, kitetszik abból, mit ez [Humboldt] a *Koszmosz* II. kötet 5. l. mond: [s ezen a helyen Hunfalvy magát Humboldtot idézi] »Ha saját emlékezéseimre szabad hivatkoznom, enmagamtól kérdeznem, mi tüzelte föl először kiirthatlan vágyomat a ténitő közti tartományokat látni, Forster György rajzait kellene neveznem a Délitenger szigeteiről.«⁷ Forster tudósításai 1777-től jelentek meg *A Voyage Round the World* címmel, melyet szinte az összes nagyobb nyugat-európai nyelvre lefordítottak. Forster személyében nemcsak a felfedező, empirikus/leíró csendes-óceáni etnográfia, hanem a rendszerezésre, a leírásokból nyert ismeretek klasszifikálására is törekvő komparatív etnológia egyik megalapítóját kezdték tisztelni.⁸

⁵ *Hunfalvy János*: Humboldt Sándor. *Család Könyve* (1856) 1.

⁶ Egyetemes néprajz (Ethnographia). Dr. Hunfalvy János egyetemi nyilvános rendes tanár előadásai után szerkeszté Rácz Géza úr. Bp. 1876/77 II. A kézírásos litográfia alapján közreadja Sárkány Mihály és Vargyas Gábor. Bp. 1995.

⁷ *Hunfalvy J.*: Humboldt Sándor i. m. 2.

⁸ *Georg Forster*: *A Voyage Round the World I–II*. Ed. Nicholas Thomas – Oliver Berghof. Honolulu 2000.; *Johannes Görbert*: *Die Vertextung der Welt. Forschungsreisen als Literatur bei Georg Forster*,

Bármennyi kritikát kapott is a Forster korabeli etnológia/antropológia a későbbiekben – elsősorban posztkoloniális szemszögből –, azt a kritikusok egy része is elismeri, hogy Forster írásai már nem tekinthetők a mandeville-i, középkorias-csodás-mesés földrajz leszármazottainak. Az otléten alapuló, empirikusabb, valóságközelebi beszámolók ezek: Forster meglehetősen könnyen tanulta a polinéz szigetek nyelveit és jó megfigyelő is volt. Észrevette az egyes szigetek (Társaságszigetek, Új-Zéland, Húsvét-sziget) társadalmi, vallási között fennálló különbségeket, s ő nem idealizálta oly mértékben a polinéz bennszülötteket, mint ahogyan például Louis Antoine de Bougainville (1729–1811) tette néhány évvel korábban.⁹ Amit Forster Humboldtnek taníthatott, az egy részletközelebbi, empirikusabb, józanabb látásmód és társadalomolvasat volt.

Még a nagy utazásai előtt, 1792 és 1797 között Humboldt bányászakadémiai oklevéllel állami szolgálatba lépett. Felsőbb tanulmányait egyrészt több német egyetemen, például az oderai Frankfurtban és Göttingenben végezte. (Utóbbi helyen többek között Johann Friedrich Blumenbach [1752–1840], és Johann Gottfried Eichhorn [1752–1827] tanítványa volt.) Ugyanakkor magántanároknál is tanult, a szászországi Freibergben például a neves geológusnál, Abraham Gottlob Wernernél (1749–1817), de önképzés útján is gyarapította ismereteit a természettudományok szinte minden ágában. Fiatalkori foglalkozására nézve bányászati tisztviselő lett: az ansbachi és bayreuth-i bányakerület vezetőjévé, majd főbányamesterévé nevezték ki, amely minőségében bejárta a Harz- és a Rajna-vidék, majd a Németalföld, Franciaország és Anglia nevezetesebb bányáit.¹⁰ Úgy tűnik – mint a későbbiekben visszatérek rá –, hogy az egyik magyarországi útja is erre az időszakra eshetett.

Ami a nagy utazásokat illeti, Humboldt két hosszabb tudományos kutatóutat tett Európa határain kívül. Az első 1799 és 1804 között az amerikai kontinensen, amikor egy francia orvos-botanikus barátja, Aimé Bonpland (1773–1858) társaságában bejárta a mai Venezuelát, Kolumbiát, Ecuadorot, majd délnek fordultak Peru területére, aztán vissza északnak Kubába és Mexikóba, innen pedig ismét északnak, az Amerikai Egyesült Államok északkeleti partjára (többek között Philadelphiába és Washingtonba). Humboldt és Bonpland amerikai útja nem tekinthető a szó szoros értelmében vett felfedező utazásnak, hiszen jórészt már ismert területeket jártak be, de az európai felfedezések története mégis úgy tartja számon, mint az első tudományos expedíciót, amely részletes „oknyomozó”

Alexander von Humboldt und Adelbert von Chamisso. Berlin–München–Boston 2014., különösen 208–229., 302–324.

⁹ Lásd *Görbert, J.*: Die Vertextung i. m.

¹⁰ *Biermann, K. R. – Jahn, I. – Lange, F. G.*: Alexander von Humboldt i. m. 8–20.

és összehasonlító megfigyeléseket tett az akkori természettudományi kutatások szinte minden területén – legfőképpen a földrajz terén.¹¹

Európába visszatérve, 1804-ben Humboldt Párizsban telepedett le (huszonhárom évre, egészen 1827-ig), és legnagyobbbrészt itt írta meg és adta ki földrajzi és utazási vonatkozású műveit. Itt alkotta meg amerikai tapasztalataik vaskos összegzéseit is francia nyelven, ez lett az Aimé Bonpland-nal közösen kiadott *Voyages aux régions équinoxiales du nouveau continent*. A mű hat fő részből, s összesen harminchét kötetből áll, melyekhez számos ábrázolás, rajz, metszet is társult. Ez a munka végül befejezetlen maradt, ám számos kiadása lett 1807 és 1839 között.¹² Humboldt mindeközben két évre hazament Berlinbe (1806–1807), ahol megírt egy német nyelvű természettudományos értekezést: az *Ansichten der Natur* két kötete 1808-ban jelent meg.¹³

Második nagy utazása Ázsiába vezetett. Mint említettem, Humboldtot eredetileg és elsősorban a „Déli-tengerek” valamint India érdekelte, ezekre a „keleti” tájakra szeretett volna eljutni. Forster hatása mellé úgy tűnik, már az Eichorn tanítványaként Göttingenben eltöltött évekkkel kezdődően gyorsan felzárkózott nála a romantika korának jellegzetes kelet-kultusza, Edward Said kifejezésével (és értékelésével) élve: *orientalizmus* is.¹⁴ Hadd idézzem erre nézve ismét Egon Friedellt: Humboldt az összes szerzőt, akit az alább következő frapáns kis „orientalizmus”-összegzésében említ, olvasta és hivatkozta: „Napkelet felé, az Indus és a Gangesz partjához titkos késztetés vonzza lelkeinket, írja Görres, aki perzsa tanulmányai alapján kiadta az ázsiai világ mítoszainak történetét; Friedrich Schlegel könyve az indiaiak nyelvéről és bölcsességéről – *Sprache und Weisheit der Indier* – igen alapos és termékeny szanszkritkutatásnak lett a kiindulópontja; Rückert kínai, perzsa, indiai, arab költészetet ültetett át, részben mesterien, németre; Goethe pedig mindenekelőtt *Nyugat-keleti divánjában* tisztelgett Kelet szelleme előtt – e versgyűjtemény darabjai, mint az alcím mondja, *szüntelen kapcsolódnak Kelethez.*”¹⁵ Életének kutatói szerint valamely ázsiai utat Humboldt már párizsi évei alatt, 1811-től tervbe vett. Elkezdett perzsául tanulni, támogatásért folyamodott a franciákhoz, az oroszokhoz, a napóleoni idők alatt azonban erre az utazásra nem kerülhetett sor, sőt, még azok után sem, sokáig. Egészen 1827-ig, amikor – bizonyos tudományos célok,

¹¹ Az utazás értékelését lásd *Urs Bitterli: Die Entdeckung Amerikas. Von Kolumbus bis Alexander von Humboldt. Dritte Auflage. München 1992. [1991.] 445–479.*

¹² *Alexander von Humboldt – Aimé Bonpland: Voyages aux régions équinoxiales du nouveau continent, fait en 1799, 1800, 1801, 1803 et 1804. Paris.*

¹³ *Alexander von Humboldt: Ansichten der Natur. Mit wissenschaftlichen Erläuterungen I–II. Tübingen 1808.*

¹⁴ *Edward W. Said: Orientalizmus. Ford. Péri Benedek. Bp. 2000 [1978].*

¹⁵ *Friedell, E.: Az európai kultúra története i. m. 52–53.*

földrajzi felmérések elvégzése mellett – nyilvánvaló birodalmi törekvésekkel a szemei előtt I. Miklós orosz cár bízta meg Humboldtot, hogy kutassa fel orosz kormányköltségen az Ural-vidékét valamint Belső-Ázsiát. Humboldt 1829-ben indult útnak két német tudóstársával, Gustav Rose (1798–1873) geológus-mineralógussal és Christian Gottfried Ehrenberg (1795–1876) orvos-botanikus-zoológussal, és az Uralon át eljutott Szibériába, egészen a kínai határig, visszatértében pedig érintette a Kaszpi-tengert is.¹⁶ Ez az utazás körülbelül egy szűk évig tartott: 1829. december végén a német tudósok már újra Berlinben voltak. Indiába nem sikerült eljutniuk, Anglia nem engedte be a porosz–orosz társaságot a gyarmatának tekintett országba.

Ennek az expedíciónak – mint ismeretes, bár meglátásom szerint nem eléggé hangsúlyozott – majdnem lett magyar résztvevője is. Gyarmathi Sámuel egy 1819 áprilisában Schedius Lajoshoz (1768–1847), a pesti egyetem professzorához írott levelének a tanúsága szerint – amelyre a későbbiekben még visszatérek – Kőrösi Csoma Sándort (1748–1842) próbálta beprotezsálni Humboldtékhoz. Ez azonban nem sikerült, s maga Kőrösi Csoma még abban az évben útnak indult Ázsia felé.¹⁷

Az Európába való végleges visszatérése után Humboldt egészen a haláláig immár Berlinben élt. III. Frigyes Vilmos porosz király még 1827-ben hazahívta Párizsból, s így Berlinben írta meg a későbbiekben az ázsiai út tapasztalatait, legalábbis geológiai és klimatológiai szempontból, aminek a vizsgálata az ő közelebbi feladatköre volt. Két művet alkotott ekkor: a *Fragmente einer Geologie und Klimatologie Asiens* (1832) című munkát és az *Asie centrale* három kötetét (1843).¹⁸ A berlini korszak fontos eseménye, illetve eseménysorozata volt, hogy 1827-től kezdődően Humboldt nyilvános előadásokat kezdett tartani az egyetemen. Ezekből született meg a sokak által élete főművének tartott, öt kötetes *Kosmos* című munka (1845–1862), amely művei közül a legelterjedtebbé vált. Ebben Humboldt egyfajta romantikus össz-természettudományi világgépet

¹⁶ Bitterli, U.: Die Entdeckung i. m.; Gustav Rose: Reise nach dem Ural, dem Altai und dem Kaspi-schen Meere auf Befehl Sr. Majestät des Kaisers von Russland im Jahre 1829 ausgeführt von A. Humboldt, G. Ehrenberg und G. Rose. Mineralogisch-geognostischen Theil und historische Bericht der Reise. Berlin 1837.; Radó Sándor: Humboldt, a geográfus. Alexander von Humboldt halálának 100. évfordulójára. Földrajzi Közlemények Új folyam 7. (1959) 4. sz. 321–341.

¹⁷ Gyarmathi Sámuel levele Schedius Lajoshoz. Kolozsvár, 1819. ápr. 26. In: Emlékek Kőrösi Csoma Sándorról. Levelek, okiratok, emlékezések. Szerk. Terjék József. Bp. 1984. 33–34. A Gyarmathi tervét úgyszintén tárgyaló Kubassek János szerint Humboldtot nem érdekelte különösebben a magyar östörténet és őshazakutatás, lásd Kubassek János: A Himalája magyar remetéje. Kőrösi Csoma Sándor életútja, kortörténeti és földrajzi háttérrel. 3. kiadás. Bp. 2014. 110–111. Saját kutatásaim ennek inkább az ellenkezőjére utalnak [Sz. K. I.].

¹⁸ Alexander von Humboldt: Fragmente einer Geologie und Klimatologie Asiens. Berlin 1832.; Uő: Asie centrale. Recherches sur les chaines des montagnes et la climatologie comparée. Paris 1843.

fogalmazott meg, s mellé egy sajátos tudományos módszert, *Gesamtforschung*-ot is kínált.¹⁹

Alexander von Humboldt 1859. május 6-án halt meg Berlinben, kilencvenéves korában.

Tudományos munkásság: metodológia és kontextusok

Humboldt legértékesebb megállapításait a geográfia területére sorolja a tudománytörténet.²⁰ Egy újfajta földleírás művelője és érzékeny, jó szemű, jó tollú mestere lett: a *tájéleírás*t tartotta a földrajz fő feladatának, amennyiben a jelenségeket nem azok egymásutánjában, hanem egymásra hatásukban és ok-okozati összefüggéseiben igyekezett szemlélni. Munkássága két legfontosabb jellemzőjének a kauzalitás vizsgálatát és az alkalmazott szintetikus látásmódot tarthatjuk.²¹

Ami mindebből az antropológia/etnológia történetét a leginkább érdekelheti, és kell is, hogy érdekelje, az Humboldt szorosabban vett tudományos módszere: az említett *Gesamtforschung*. A jelenségeknek ez a holisztikus – szintetikus és romantikus – megközelítése lényegében földrajzi leírásokat ötvözött/kombinált biológiai–botanikai és zoológiai megfigyelésekkel, statisztikai adatokkal, nyelvészeti és filozófiai megfontolásokkal, valamint *etnográfiai* elemekkel és leírásokkal.²²

Meglátásom szerint Humboldt munkásságát ezen a téren a legjobban a francia *humánföldrajzi* irányzat kontextusában lehet értelmezni.²³ A tulajdonképpeni *géographie humaine*, Paul Vidal de La Blache (1845–1918) iskolája – amit aztán a francia történészek *Annales*-köre, többek között például Lucien Fèbvre (1878–1956) – is nagyra értékelt, egy későbbi irányzatként jelentkezett a 19. század végén, illetve 20. század elején.²⁴ Vidal de La Blache azonban személy szerint is

¹⁹ *Uő*: Kosmos i. m.; A *Gesamtforschung* Pierre Erny terminusa, amit *Alexander Henn*: *Reisen in Vergangenheit Gegenwart. Geschichte und Geschichtlichkeit der Nicht-Europäer im Denken des 19ten Jahrhunderts*. Berlin 1988. című munkájáról írt recenziójában használ, lásd *L'Homme* 29. (1989) 111–112. sz. 280–281.

²⁰ *Horizonte der Humboldt-Forschung. Natur, Kultur, Schreiben*. Hildesheim. Hrsg. Ottmar Ette – Julian Drews. Zürich–New York 2016.

²¹ *Birgit Schneider*: *Der „Totaleneindruck einer Gegend“*. Alexander von Humboldts synoptische Visualisierungen des Klimas. In: *Horizonte der Humboldt-Forschung* i. m. 53–78. Lásd még *Claude Blanckaert*: *Géographie et anthropologie: une rencontre nécessaire (XVIIIe-XIXe siècle)*. *Ethnologie française* 34. (2004) 4. sz. 661–670.

²² *Erny, P.*: *Alexander Henn* i. m. 280.

²³ Humboldt munkásságának francia beágyazottságához lásd „*Mein zweites Vaterland.*” Alexander von Humboldt und Frankreich. Hrsg. David Blankenstein et al. Berlin–Boston 2015. és *Blanckaert, C.*: *Géographie et anthropologie* i. m.

²⁴ *Paul Vidal de la Blache*: *Tableau de la Géographie de la France*. Paris 1908.; *Principes de géographie humaine*. Ed. Emmanuel de Martonne. Paris 1922. Lásd még az *Ethnologie française* 34. (2004)

sokat tanult Humboldtól. Az ő iskolájának a közvetlen elődei Humboldt kortársaiként Franciaországban a földrajztudomány és az etnológia szoros együttműködésének propagálói és művelői voltak. Egyik képviselőjük, Julien-Joseph Virey (1775–1846) – akinek feltárásaim szerint ugyancsak számottevő recepciója lett ugyanazon a magyarországi körön belül, ahol magának Humboldtnak is – 1817-ben a következőképpen fogalmazta meg hitvallásukat: „Nem ismerhetjük meg az embert, ha nem ismerjük azt az univerzumot, amelyben él, és amelyhez alkalmazkodik.”²⁵ Egy ilyesfajta geográfiai univerzalizmus szellemében alakult meg aztán 1821-ben Párizsban az első földrajzi társaság, a *Société de Géographie*, amelynek Alexander von Humboldt egy ideig a tiszteletbeli elnöki funkcióját is betöltötte. S egy ilyesfajta geográfiai „holizmus” vagy univerzalizmus látszik visszaköszönni a korszakban egymás után alakuló párizsi egyetemes néprajzi, etnológiai és antropológiai társaságoknál is.

A *Société de Géographie* célkitűzéseiről, működéséről kiváló képet lehet kapni a *Nouvelles Annales des Voyages* című, Párizsban megjelenő folyóiratból, amely a francia humánföldrajzi irányzat hőskorának az egyik legfontosabb orgánuma volt. 1836 és 1839 között Humboldt az egyik társszerkesztőjeként működött, illetve ebben is közölte kisebb tanulmányait. Az évi három-négy számmal megjelenő folyóirat 1819-ben indult *Nouvelles Annales des Voyages de la Géographie et de l’Histoire* címmel. Címéből később eltűnt a *l’Histoire* és belekerült többes számban a *sciences géographiques* – mintegy jelezvén a földrajztudomány kiterjeszkedését egyéb területekre, mint például a történelemre és az etnográfiára. A folyóirat szerkesztői a korszak neves francia geográfusai Humboldt kortársai és tudóstársai voltak: Conrad Malte-Brun (1775–1826), Jean-Baptiste Eyriès (1767–1846), Charles Athanase Walckenaer (1771–1852), ugyanazok, akik a párizsi *Société de Géographie*-t is létrehozták és működtették.

Hogy mit jelentett ebben a korszakban geográfiát művelni, s mi volt annak az eszmei célkitűzése, azt nagyszerűen megvilágítja két bekezdés a *Nouvelles Annales des Voyages*-ból. Egyrészt a folyóirat impresszumának a szövege, amely mit sem változott az alapítástól eltelt majd öt évtized alatt, s amely így szól: a *Nouvelles Annales des Voyages* közzétes „eredeti, még publikálatlan beszámolókat a legújabb utazásokról”, valamint „értekezéseket a népek eredetéről, nyelvéről, erkölcséről, mesterségeiről (*arts*) és kereskedelméről”, továbbá bemutat „minden olyan felfedezést, kutatást és vállalkozást, mely hozzájárul a geográfiai tudományok

4. sz.: „Ethnologues et géographes” című tematikus számát, különösen *Blanckaert, C.*: Géographie et anthropologie i. m.

²⁵ *Julien-Joseph Virey*: „Homme”, Dictionnaire des Sciences médicales. Paris 1817. A magyar fordítás a sajátom, kiemelés is tőlem [Sz. K. I.]. Lásd még *Blanckaert, C.*: Géographie et anthropologie i. m. 667.

fejlődésének a meggyorsításához.”²⁶ Másrészt egy kicsit hosszabb részlet az 1839. évi 3. számból, „A francia ipar statisztikája” című cikk legelejáról, amely kitűnően összefoglalja a francia humánföldrajz alapelveit: „A földrajztudomány, ahogyan azt manapság felfogják, ahogyan egy Malte-Brun, egy Humboldt, egy Walckenaer műveli, vagy a geográfusok tiszteletreméltó doyenje, Eyriès úr, ennek a folyóiratnak a főszerkesztője, immár nemcsak arra korlátozódik, hogy röviden és szárazon leírjon egyes helyeket, hogy néhány sorban elintézzze a folyókat és a hegyeket, hogy megközelítőleg felsorolja valamely vidék termékeit, s hogy felvázolja természetes vagy mesterséges határait: immár egy sokkal gazdagabb tartományt fog át, hűen számot akar adni nemcsak a meglévő dolgokról, hanem azokról az eseményekről is, amelyek okozták, illetve amelyek módosíthatják azokat, s ezt úgy kívánja tenni, hogy megismertet az ott lakó nép erkölcsével (*moeurs*), bemutatja, milyen átalakulásokon mentek át ezek az erkölcsök és szokások, megkeresi és megnevezi ezek okát, megmutatja nekünk, melyek voltak dicsőségének, s melyek hanyatlásának napjai, hogyan gyarapodott a népessége, illetve hogyan és miért fogyatkozott meg, mely időszakban növekedett a gazdagsága, és hogyan merültek ki a forrásai, s vajon felvirágoztatható-e még; manapság tehát a földrajztudomány, mint minden más tudomány, univerzális érdekű, hiszen egyaránt tárgyalja valamely nemzet vallását, történelmét, mesterségeit (*arts*), és szokásait, s ily módon semmi sem idegen tőle.”²⁷

Létezett tehát a Humboldt-korabeli francia geográfiának – mint *Gesamtforschung*nak – egy jellegzetes, erőteljes társadalomtudományi, történelmi és *etnográfiai* vonulata is. Francia tudománytörténészek megállapítása szerint az 1821-ben alapított párizsi *Société de Géographie* tagjaiban is, és érdeklődési körében is többszörös átfedést mutatott a korabeli etnográfiai-antropológiai társaságokkal, akár a hazai orientációjú „régiségbúvárokról” legyen szó (*Société royale des Antiquaires de France*, 1814–1830), akár az embertan korai művelőiről, legfőképpen orvosokról (*Société d’Anthropologie de Paris*, 1859-től), vagy az immár mindinkább kulturális sajátosságokat kereső etnológusokról (*Société d’Ethnologie de Paris*, 1839–1859).²⁸

Humboldt humánföldrajzi koncepciója szerint a természet kihat a társadalom alakulására: az amerikai indiánok általa különböző „fejlettségűnek” nevezett kulturái például a földrajzi viszonyoktól is függenek. A földrajzi adottságok és a kulturális fejlettség általában is összefügg Humboldt szerint, aki az általa

²⁶ A magyar fordítás a sajátom [Sz. K. I.].

²⁷ A. E.: Statistique de l’industrie française. Exposition des produits de 1839. Nouvelles Annales des Voyages 21. (1839) 3. sz. 63–64. Az idézet a cikk legelső bekezdése; a magyar fordítás a sajátom [Sz. K. I.].

²⁸ *Blanckaert, C.*: Géographie et anthropologie i. m.

művelt tudományt – főleg korai munkáiban – nem, vagy nemcsak földrajznak (*géographie*), hanem „az ember filozófiai tanulmányozásának” (*étude philosophique de l’homme*),²⁹ „a történelem filozófiai tanulmányozásának” (*étude philosophique de l’histoire*),³⁰ illetve „az emberi szellem filozófiai tanulmányozásának” (*étude philosophique de l’esprit humain*)³¹ nevezte.

Szembetűnő, hogy Humboldt írásai gyakran csírájukban tartalmazták a későbbi, a 19. század második felére, végére jellemző etnológiai viták legfontosabb problémafelvetéseit is. Így például az úgynevezett Bastian-Ratzel vitáéit, amelynek kérdésfeltevése szerint eldöntendő volt, hogy a hasonló, ám egymástól nagy távolságra található kulturális elemek diffúzió – migráció vagy kölcsönzés – útján terjedtek el (ez volt Friedrich Ratzel [1844–1904] álláspontja), vagy hasonló fizikai-pszichikai körülmények között élő emberek úgynevezett elemi gondolatainak (*Elementargedanken*) a termékei voltak (ez volt Adolf Bastian [1826–1905] koncepciója).³² Lényegében egy ilyen gondolatkörhöz szólt hozzá Humboldt Amerika betelepülésének a kérdését boncolgatva, s *ilyen* kontextusba illeszkednek Magyarország-reprezentációi is.

Magyarország és a magyarok reprezentációja Humboldt műveiben

Humboldt több munkájában is emlegeti Magyarországot és a „Madjar”-okat, így például az *Asie centrale*-ban (1843), figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a legtöbb hivatkozást és a legbőségesebb tárgyalást amerikai vonatkozású és érdekű munkáiban szenteli nekünk. Az *Ansichten der Natur* (1808), a *Vues des Cordillères* (1813-tól), valamint a *Kritische Untersuchungen* (1836)³³ több említést tartalmaz a magyar népről és annak kultúrájáról, aminek sajátos okai vannak.

Úgy tűnik, Humboldtot a magyarok esetében is elsősorban a *táj* és a *nyelv* ragadta meg és foglalkoztatta leginkább, nem pedig a társadalom. Ami *tájainkat* illeti, legjellegzetesebb geográfiai jellemzőnknek az alföldet, a „pusztát” tartotta, amely tájtípus mindjárt el is helyezett bennünket a számára más egyéb síkságok

²⁹ *Alexander von Humboldt*: „Introduction”. In: *Uő*: *Vues des Cordillères et monumens des peuples indigenes de l’Amérique*. Paris 1810–1813. Én az 1824-es kiadást használtam, I. 7.

³⁰ *Uő*: *Vues des Cordillères* i. m. I. 45.

³¹ Uo. 48.

³² *Friedrich Ratzel*: *Völkerkunde* I–II. Leipzig 1885.; *Adolf Bastian*: *Ethnische Elementargedanken in der Lehre vom Menschen* I–II. Berlin 1895.

³³ *Alexander von Humboldt*: *Kritische Untersuchungen über die historische Entwicklung der geographischen Kenntnisse der Neuen Welt*. Aus dem Französischen übersetzt Dr. Jul. Ludw. Ideler. Berlin 1836.

– llanók és sztyeppék – sorába. Az előbb említett munkák közül az *Aequinoctial Gegenden* (a *Voyage aux régions équinoxiales*³⁴ német fordítása, 1859³⁵) 17. illetve 15. fejezete adja a legrészletesebb leírást az ilyen összefüggésben szemlélt magyar Alföldről. Hadd idézzem ennek magyar fordítását Vécsey Zoltán tollából (1967): „A sztyeppék egyformaságának látványában van valami nagyszerű, ugyanakkor azonban szomorú és leverő is. Úgy tűnik, mintha a teljes természet megdermedt volna, alig hull a szavannára itt-ott egy-egy kis felhő árnyéka, amely a zeniten átúszva a közeledő esős évszakot jelzi. Csak nehezen szokja meg a szem Venezuela és Casanare llanóinak, Buenos Aires és a Chaco pampáinak látványát, amelyek folytonosan, 20-30 napos utazás hosszát a tenger felszínének képét mutatják. Európa nyugati és északi részének pusztái: a spanyol Mancha, a Jylland határától Lüneburgon át Belgiumba és Vesztfáliába benyúló heidék (csarabosok) csak halvány képet adhatnak Dél-Amerika mérhetetlen llanóiról. Kontinensünk délkeleti részén, Magyarországon a Duna-Tisza közén, Oroszországban a Dnyeper, Don és Volga közt vannak nagy legelőterületek, amelyeket a víz hosszú-hosszú időn át egyengetett el, és körös-körül a horizontot határolják. Ahol a magyar Alföldön utaztam, Pozsony és Sopron között, megragadja a képzeletet a délibáb folytonos játéka, de a síkság legtágabbra keleten terül szét Cegléd, Debrecen és Titel között. Zöld tenger ez, amelynek két kapuja van, az egyik Esztergom és Vác, a másik Belgrád és Viddin között.”³⁶

Humboldt munkái Magyarországnak legtöbbször ezt a lapos, síksági voltát hangsúlyozzák, ha olykor torzítanak is egy kicsit, ahogyan a fenti szöveg is teszi, Pozsony és Sopron közé kiterjesztve Alföldünket. Országunknak leginkább csak bizonyos sajátosságait emelik ki. Az *Asie centrale* című könyvében (1843) a *Kontinensek magasságát* tárgyaló fejezet Európával foglalkozó része Magyarország említésével például a hegységek és az alföldek közötti tengerszint feletti magasság különbségeit, annak változékony voltát illusztrálja. Hegységeink, hegyi tájaink ugyanakkor meglehetősen ritkán bukkannak fel leírásaiban. Az *Altáj-hegység rendszere* című fejezetben az érclelőhelyek számbavétele során a magyarországi Felvidék is feltűnik (Schemnitz en Hongrie), legalábbis egy fél mondat erejéig.

„A magyar puszták” – „die ungarischen Puszten”, ahogyan az *Aequinoctial Gegenden*ben (1820) nevezi őket – Humboldt szemében természeti és kultúrtájak is voltak egyben: „valódi szavannák” és „dús fűvű legelők”, leírásai azonban inkább csak a tájról szóltak, az emberekről csak kevésbé, vagy egyáltalán nem.

³⁴ Humboldt, A. – Bonpland, A.: *Voyages aux régions équinoxiales* i. m.

³⁵ *Alexander von Humboldt*: *Reise in die Aequinoctial Gegenden des Neuen Continents*. In deutscher Bearbeitung von Hermann Hauff. Stuttgart 1859.

³⁶ *Uő*: *Az Orinoco vadonában*. Vál. és ford. Vécsey Zoltán. Bp. 1967. 224–225.

Az idézett leírásokban az a jellegzetes Magyarország-reprezentáció típus érhető tetten, amelynek megfelelően országunk nem más, mint nagyjában-egészében *puszta*, térben egymás után következő *puszták sora*. Humboldt munkáinak óriási európai popularitása minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy ez a reprezentáció-típus széles körben elterjedjen és legitimációt nyerjen a 19. század során.

Az a tény ugyanakkor, hogy Humboldt tárgyalásaiban rendszeresen beillesztette Alföldünket más hasonló európai, illetve más kontinenseken fekvő hasonló tájak sorába, szintén figyelmet érdemel. Azt jelzi ugyanis, hogy ennyiben mi is része voltunk az úgynevezett *foyer*-koncepciójának. A *foyer* Humboldtnál körülbelül „szülőházát”, „elterjedési területet”, „központot” jelentett, s a természet különböző megjelenési formáinak egyik Darwin előtti magyarázatára vonatkozott. Humboldt az élővilág, a fajok elterjedése tekintetében a poligenezis híve volt: számos korabeli természettudóssal együtt úgy gondolta, hogy a Teremtés nem egy egyszeri aktus volt, hanem több különböző, vagyis a növény- és állatfajok nem egyetlen központból vándoroltak szét, hanem többször, több helyen is „megalkottattak”. Ennek megfelelően alakultak ki a több kontinensen megtalálható azonos tájtípusok is.³⁷ Ami az embereket illeti, Humboldt szerint ők is így hozhattak létre „civilizációs” központokat, többet is egyszerre. Bár ebben a kérdésben inkább az úgynevezett monogenezis talaján állt, vagyis úgy vélte, hogy egyetlen ősi fajból alakult ki a többi rassz, mégpedig az őket ért eltérő környezeti hatások következtében. Humboldt ezen a téren ugyanakkor már nem a *Genézisre* (Noé fiainak, Sémnek, Hámnak, és Jáfetnek a kultúraterjesztő szerepére) hivatkozott, mint számos természettudományos érdeklődésű elődje és kortársa, hanem az újabb német, angol és amerikai embertani megközelítésekre: Johann Friedrich Blumenbachra, majd James Cowles Prichardra (1786–1848) és Samuel George Mortonra (1799–1851).

Mindenesetre, sem a monogenezis, sem a poligenezis hipotézise nem zárta ki a *vándorlás* lehetőségét sem a fajok, sem a „civilizációk” esetében. Ezt tanúsítják Humboldtnak a magyar *nyelvvél* kapcsolatos elképzelései. Mint említettem, Humboldt legtöbb Magyarországra és a „Madjar”-okra történő hivatkozása *amerikai* vonatkozású munkáiban található. Ennek a legfőbb oka az, hogy nyelvünket mintegy bizonyítékként vélte felhasználni egyik alapvető hipotézise igazolására, amely Amerika benépesülésével volt kapcsolatos. José de Acosta, spanyol jezsuita misszionárius és tudós úttörő munkássága nyomán – és azt hivatkozottan felhasználva – Humboldt is úgy vélte, hogy az Újvilág migráció útján népesült be, s hogy az amerikai indiánok ősei Ázsiából vándoroltak át Amerikába. Ezek

³⁷ A *foyer* pre-darwinianus elképzeléséről átfogóan lásd *Blanckaert, C.*: Géographie et anthropologie i. m. 665.

az ősök pedig nem mások voltak, mint – a Humboldt korára jellemző etnográfiai ismereteknek megfelelően – egy úgynevezett „finn–tatár” népcsoport (vagy inkább: „nyelv-csoport”), amelynek a nyugati, nyugatra vándorolt ágához a magyarok is tartoznának. A *Vues des Cordillères* (1824; első kiadása 1813-tól), amely a legrészletesebben fogalmazta meg ezt a hipotézist, ugyanakkor igen óvatos és józan érveket használt: „Mindeztidáig lehetetlen volt kijelölni azt a korszakot – érvelt Humboldt, amikor a két világ népei érintkezhettek egymással; elszórt lenne megnevezni az óvilág azon népcsoportját, amelyikkel a toltékok, az aztékok, a muiscák vagy a peruiak a legtöbb kapcsolatot mutatják, hiszen ezek a kapcsolatok olyan hagyományokban, alkotásokban (*monumens*) és szokásokban nyilvánulnak meg, amelyek lehetséges, hogy korábbi időkre mennek vissza, mint hogy Ázsia népei a jelenleg ismert mongolokra, hindukra, tunguzokra és kínaiakra oszlottak volna.”³⁸

Mégis, mintha az úgynevezett „mongol rassz” (*race mongole*), a „sámánista mongolok” (*mongoles chamanistes*) tűntek volna a legesélyesebbnek erre a szerepre, akik – Humboldt szerint fizikai antropológiai sajátosságaik nyomán – a leginkább hasonlítanak az amerikai indiánokra, s akiket hol mongoloknak, hol pedig „tatároknak” (*les Tartares*) nevez. Ami a magyarokat illeti ebben a kontextusban, a *Vues des Cordillères* „Bevezetése” óvatosan, de explicit módon fogalmaz meg a finnugor és az amerikai indián nyelvek között egy – Humboldt szerint lényeges és meghatározó – párhuzamot. Ebben pedig munkáinak másik nagy, Magyarországra vonatkozó reprezentáció-típusát lelhetjük fel. „Lehetséges – véli –, hogy azok a nyelvek, amelyeket mi amerikaiaknak hívunk, csak annyira tartoznak Amerikához, amennyire a magyar (*le madjare ou hongrois*) vagy a csud, avagy finn Európához.”³⁹ Vagyis, hasonlóan az amerikai indiánokhoz Amerika tájain mi, magyarok – együtt a többi, „nyugatra szakadt” finn (értsd: finn-ugor) népcsoporttal –, *idegenek* vagyunk azon a tájon, ahol élünk: idegenek vagyunk Európában. Egy ilyen koncepció jegyében használt fel Humboldt *azték* szómagyarázataihoz magyar, illetve finn(-ugor) szavakat: „Az *atl* vagy *atel* szó megtalálható Kelet-Európában. – mondja – M. Frédéric Schlegel [...] szerint az a föld, ahol a magyarok laktak, mielőtt elfoglalták Magyarországot, az *Atelkusu* nevet viselte. Ez az elnevezés Moldáviára, Besszarábiára és Walachiára vonatkozott, három egymással határos provinciára a Duna torkolatában, mely utóbbi a *nagy víz*, *atel* nevet viselte, csakúgy, mint a Volga. [...] A víz mexikói hieroglifája/írásjele, az *atl*, ami hullámszó, párhuzamos vonalából áll, a vízhullámok mozgását jelöli, s a víz főníciai betűjére, a *memre* emlékeztet, amely átment a görög

³⁸ Humboldt, A.: „Introduction.” i. m. 31–32. A magyar fordítás a sajátom [Sz. K. I.].

³⁹ Uo. 29–30. A magyar fordítás a sajátom [Sz. K. I.].

ábécébe és lassacskán minden nyugat-európai nép ábécéjébe is. Ld. M. Hug zseniális munkáját az írás feltalálásáról, 1801, p. 30.⁴⁰ E szerint a reprezentáció szerint a magyarok, mind nyelvüket, mind származásukat tekintve kívülállónak, *egzotikum*nak számítottak.

A fentihez hasonló próbálkozásoktól eltekintve azonban a humboldti földrajz, etnografikus, illetve nyelv-földrajz abban a tekintetben, hogy hová klaszszifikálta a magyarokat, illetve hogy milyen szaktekintélyekre hivatkozott mindezt alátámasztandó, valójában meglepően tájékozottnak tűnik. Humboldt Magyarországról inkább realiztikus és – a korszakban hozzáférhető ismeretekhez viszonyítva – szinte naprakész tudással rendelkezett. A Berghaus-féle *Physikalischer Atlas* például, amit Humboldt felügyelete alatt szerkesztettek Gothában (1852), a magyarokat (*die Magyaren*) legtágabban az úgynevezett „finn-tatár” népcsaládba (*Finnisch-Tatarische Völker-familie*) sorolta be, azon belül a finnugorok közé (*die Ugrischen Finnen*), s azon is belül a vogulok és az osztjások legközelebbi nyelvrokonaiként tárgyalta. Auktorokként pedig nem mások munkásságára hivatkozott, mint Gyarmathi Sámuelére (1751–1830), nevezetesen *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis* című munkájára (Göttingen 1799), valamint Reguly Antaléra (1819–1858), aki utóbbi 1843–44-es ázsiai utazását (a mordvinok, osztjások, cseremiszek, csuvasok közé) hosszabban is tárgyalta, sőt megemlítette Regulynak a szentpétervári cári akadémia kiadványában 1844-ben megjelent egyik tanulmányát is.⁴¹

Gyarmathi és Reguly munkái esetében nincsen közvetlen bizonyíték arra, hogy Humboldt személyesen is olvasta azokat, hiszen a *Berghaus Atlas*t többen írták, illetve szerkesztették. Csak annyit vehetünk bizonyosra, hogy e két magyar tudós munkássága nagyon is bekerült a korabeli európai humánföldrajzi tudás áramába. Legkevesebb *négy* másik magyar (illetve magyar vonatkozású) munka esetében viszont valószínűsíthető, hogy Humboldt kézbe vette, használta azokat.

Humboldt magyar forrásai

Magyar(országi) tudósoktól Magyarországra vonatkozóan Humboldt műveiben három ilyen munkát találtam. Egy térképet: Lipszky János korabeli Magyarország-térképét és két könyvet: a Thuróczy-krónikát, valamint Johann Christian Engel Magyarország-történetét.

⁴⁰ *Humboldt, A.*: Vues des Cordillères i. m. II. 356. A magyar fordítás a sajátom [Sz. K. I.].

⁴¹ *Physikalischer Atlas*. Hrsg. Heinrich Berghaus. Gotha 1852.

Lipszky János térképének, a *Mappa Generali Regni Hungariae*nek⁴² a használata Humboldtnek a magyar *táj*, az Alföld, a „puszta” iránti előbb tárgyalt érdeklődését, annak mélységét tanúsítja. Lássunk egy kis részletet a hivatkozásból: „Lipszky térképének a segítségével úgy számítottam, hogy Magyarország *belső medencéjének* alföldje mintegy 12000 négyzetkilométer [...]. Cegléd, Szolnok és Kecskemét között a sík szinte csak homoktenger.”⁴³

A másik két hivatkozás pedig a másik fő témájához, a *nyelvhez* kapcsolódik. Mindkettő a *Vues des Cordillères*-ben található, és mindkettő az ázsiai népek – köztük a „finn-tatárok” és a magyarok –, valamint az amerikai indiánok rokonságának előbb tárgyalt kontextusához kötődik. A *Vues des Cordillères* II. kötetében az azték naptárrendszert bemutató ábrához (Planche XXIII) Humboldt hosszas magyarázatot fűzött, amelyben az amerikai (mexikói, azték) és az ázsiai („tatár” – *tartare*) naptárrendszer megfeleléseit igyekezett bizonyítani: „[...] láthatjuk – érvel –, hogy az azték *calli* szó [ház és a hold „háza” – asztrológiai értelemben] ugyanazt jelenti, mint a Káma és az Irtis mentén lakó vogulok *kuala* vagy *kólla* szava, [ehhez lábjegyzetben: Vater, *Amer. Bevölker*, S. 160.]⁴⁴, hogy az azték *atel* (víz), és a vilëla *itels* (folyó) a tatár mongolok, cseremiszek és csuvasok *atl*, *atelch*, *etel*, vagy *idel* (folyó) szavaira emlékeztet. [Ehhez lábjegyzetben: Engel, *Ungar. Gesch.*, I. I., S. 346, 361. Georgi, *Reisen*, B. II, p. 904. Thwroc, *Chron. Hungaror.*, p. 49].”⁴⁵ Hogy a Thuróczi-krónika melyik kiadása lehetett a kezében, azt teljes bizonyossággal nem tudtam megállapítani; késői, 18. századi kiadásait tekintve Humboldt referenciája viszont pontosnak tűnik, ahogyan az Engel-hivatkozás is. Johann Christian Engel (vagy Engel János Keresztély, 1770–1814) történetíró, szepességi szász polgár és Humboldt kortársa volt. Göttingenben tanult, 1791-től az erdélyi udvari kancellária tisztviselőjeként működött, majd Bécsben töltött be magas hivatali funkciókat, s tagja volt a göttingeni, a prágai, a müncheni, a varsói, valamint a harkovi tudós társaságoknak. Magyarországról – Habsburg szempontból – több munkát is írt, illetve összeállított⁴⁶. Engel volt az, aki 1791-ben

⁴² *Lipszky János*: *Mappa Generali Regni Hungariae*. Pesthini 1806. Hogy Humboldt melyik kiadását használhatta, arra (egyelőre) nincs adatom.

⁴³ *Alexander von Humboldt*: *Personal Narrative of Travels to the Equinoctial Regions of the New Continent* IV. London 1819. 294–295. jegyz. A magyar fordítás a sajátom [Sz. K. I].

⁴⁴ *Johann Severin Vater*: *Untersuchungen über Amerikas Bevölkerung aus dem alten Continent*. Leipzig 1810.

⁴⁵ *Humboldt, A.*: *Vues des Cordillères* II. 1824. 25–26. A magyar fordítás a sajátom [Sz. K. I.]; *Johann Gottlieb Georgi*: *Bemerkungen einer Reise im Russischen Reich im Jahre 1772*. St. Petersburg 1775.

⁴⁶ Például *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer* I–IV. Halle 1797–1804.; *Geschichte des Ungarischen Reichs* I–VI. Wien 1813–1814.; *Monumenta Ungrica*. Viennae 1809.

Bécsben kiadta Cornides Dániel *Commentatio de religione veterum Hungarorum* című disszertációját a saját hasonló témájú munkájával együtt.⁴⁷

Végül, van egy negyedik, magyar szerző tollából származó munka is, amit Humboldt kézbe vett. Ez azonban nem Magyarországra, hanem Tibetre vonatkozik, s nem más, mint Kőrösi Csoma Sándor *Essay towards a Dictionary Tibetan and English* című Calcuttában, 1834-ben kiadott műve. Jóllehet Kőrösi máshol és más kontextusban kerül elő Humboldtnál – nevezetesen az *Asie centrale* című művében – a „Kuen-Lun és a Himalája hegységeinek rendszere” című részben, egy tibeti tó nevének a megállapításánál⁴⁸ –, őt is, mint a többieket, hiteles forrásként, nyelvészeti szakteként, tehát autoritásként használta. Kőrösi Csoma, ahogyan Humboldt többi magyar/magyar vonatkozású hivatkozása – és a továbbiakban tárgyalandó kapcsolata, befogadója – azt tanúsítja, hogy mennyire nemzetközi volt a reform- és romantika kori tudomány, s hogy egyes magyarok mennyire részei voltak fontosabb áramlatainak. Humboldt Magyarország tájairól és nyelvéről alkotott reprezentációi – „puszta”, illetve „exotikum” – mellé ezt a vonást is oda kell tennünk, ahogyan ő maga is odatette.

Az itt említett négy magyar vonatkozású munka nyilvánvalóan kevés ahhoz, hogy Humboldt Magyarországról való ismereteit alátámaszthassák, azok részletességét indokolhassák. Térjünk vissza most ahhoz a kérdéshez, hogy járt-e Humboldt személyesen is Magyarországon, s hogy kik lettek a legfontosabb közvetítők munkássága és a magyar tudományos közegek között.

Humboldt magyarországi utazásai

Ami Humboldt magyarországi útját illeti, a következő kiindulási pontjaink lehetnek: Humboldt egyik művének, a *Reise in die Aequinoctial Gegenden des Neuen Continents* című hatalmas munkának az 1967-ben kiadott magyar fordításában, *Az Orinoco vadonában* címmel megjelent kötet előszavában Vécsey Zoltán feltételezte, hogy Humboldt valamikor az 1790-es években fordulhatott meg Magyarországon. Akkor nevezetesen, amikor az ansbachi és bayreuth-i bánya-kerület vezetője, főbányamestere lett, s amikor hivatalos működése részeként beutazta Kelet-Európa egy részét is, Ausztriától Lengyelországon át a Baltikumig. Vécsey azonban hozzátette: „Sajnos, erről az útvjáról csak gyér adataink vannak.”⁴⁹

Megállapításaim szerint legkevesebb három forrasszövegünk van, amely Humboldt magyarországi utazásához kapcsolódik. Az első magának Vécseynek az

⁴⁷ Engel János Keresztély. In: Magyar írók élete és munkái II. Szerk. Szinnyei József. Bp. 1893. 1311–1315.; Új Magyar Életrajzi Lexikon. Bp. 2001. 353–354.

⁴⁸ *Humboldt, A.: Asie centrale* i. m. II. 418–419. 1. jegyz.

⁴⁹ *Uő: Az Orinoco vadonában* i. m. 224–225.

előbb idézett fordításában, a *Reise in die Aequinoctial Gegenden* 17/15. fejezetében található, amely munka eredetileg franciául jelent meg Párizsban, 1804-től kezdődően.⁵⁰ Ebben Humboldt egy helyen – mint idéztem – a következőket mondja: „Ahol a magyar Alföldön utaztam, Pozsony és Sopron között, megragadja a képzeletet a délibáb folytonos játéka.”⁵¹ A második forrásszöveg egy másik, ugyanebből a munkából, de más kiadás(ok)ból származó szövegrész. Az *Orinoco vadonában* 1967. évi magyar kiadása a *Reise in die Aequinoctial Gegenden*nek egy rövidített és Hermann Hauff által átdolgozott, 1861. évi német kiadása alapján készült, amelyből kihagyták a lábjegyzeteket.⁵² Az eredeti mű korábbi, jegyzetelt kiadásai fontos részleteket tartalmaznak Humboldt magyar Alfölddel kapcsolatos tudásáról, sőt, egy lehetséges magyar ismeretségéről is. Ilyen például az 1820. évi német nyelvű kiadás (Stuttgart–Tübingen: Cotta),⁵³ vagy az 1819. évi londoni, angol nyelvű kiadás.⁵⁴ A nevezetes – és a Vécsey-féle magyar fordításból hiányzó – lábjegyzet a következőképpen hangzik: „Magyarországnak ezek a hatalmas sztyeppéi csak kb. 60-80 méterre emelkednek a tengerszint fölé, s kb. 400 kilométerre vannak a tengertől. [...] *Podmanitzky* báró, aki híres a fizikai tudományokban való jártasságáról, megmérte az alföld tengerszint feletti magasságát azért, mert csatornát tervezett építtetni a Duna és a Tisza között. Úgy találta, hogy a *vízválasztó*, vagyis a talaj konvexitása, melytől a talaj a két folyóágy felé lejt, 26 méterre van a Duna szintje felett. Sok-sok négyzetkilométeren nincs itt sem falu, sem tanya. Azokat a mezőket, melyek a horizontot alkotják, errefelé *pusztának* nevezik.”⁵⁵

A harmadik szöveg pedig egy nekrológ: a Humboldt halála alkalmából, 1859. december 19-én a Magyar Tudományos Akadémián felolvasott *Emlékbeszéd* szövege, amely a nagy műveltségű természettudós, Almási Balogh Pál (1794–1867) munkája volt. Széchenyi és Kossuth volt orvosának a javaslatára és támogatásával Alexander von Humboldt külső levelező tagja lett a Magyar Tudományos Akadémiának – ha csak pár hónapra is. Jelenlegi ismereteim szerint Almási Balogh vált tudományos nézeteinek az egyik legszorgalmasabb terjesztőjévé is Magyarországon. Az *Emlékbeszéd* egyik részlete így hangzik: „És itt méltó, hogy

⁵⁰ *Uő*: Voyage aux régions équinoxiales du nouveau continent, fait an 1799, 1800, 1801, 1802, 1803 et 1804, par Alexander de Humboldt et Aimé Bonpland. Tome premier. Paris 1814. Későbbi német fordítása, s egyben átdolgozása *Uő*: Reise in die Aequinoctial Gegenden des Neuen Continents. Deutscher Bearbeitung von Hermann Hauff. Stuttgart 1859.

⁵¹ *Uő*: Az Orinoco vadonában i. m. 225.

⁵² *Uő*: Reise in the Aequinoctial-Gegenden des Neuen Continents. In deutscher Bearbeitung von Hermann Hauff. Stuttgart 1861.

⁵³ *Uő*: Reise in the Aequinoctial Gegenden des Neuen Continents. Stuttgart–Tübingen 1820. 250–251.

⁵⁴ *Uő*: Personal Narrative of Travels to the Equinoctial Regions of the New Continent. London 1819.

⁵⁵ *Uő*: Personal Narrative i. m. 294–295. A magyar fordítás a sajtóatom [Sz. K. I.]; kiemelések az eredeti szövegben, illetve „Podmanitzky báró” kiemelése tőlem.

elmondjam, miként a nagy férfiú [Humboldt] – ki egykor szellemdús hazánkfiának, néhai báró Podmaniczky Józsefnek társaságában a pozsonyi hegyről vetett egy pillantatot áldott hazánk földjére s az előtte elterülő tájképet a Mississippi tájékához hasonlította – több szép törekvésű hazánkfia eránt is méltánnyalással és kegyes indulattal viseltetett.”⁵⁶

Ez a három forrásszöveg így, egymás mellé helyezve, legalább két kérdést vet fel. Ugyanarról a Podmaniczkyról (vagyis József báróról) van-e szó mindkét említés esetében? Illetve: hányszor járt Humboldt Magyarországon?

Nézzük először a második kérdést! Alexander von Humboldt életéről az egyik legrészletesebb kronológiai áttekintés – Kurt-R. Biermann, Ilse Jahn és Fritz G. Lange munkája (1968) – nem egy, hanem *két* ilyen utat jegyez. Az első 1797 augusztusára tehető. Humboldt ekkor augusztustól októberig Bécsben tartózkodik, s egyik levelének tanúsága szerint valószínűleg augusztus közepén utazik keresztül Magyarország északnyugati csücskén, Bécsből Sopronba. A második út pedig 1811. október végére–november elejére tehető, amikor (Wilhelm fivérével együtt) az osztrák császári pár meghívására Pozsonyba utazik, hogy tisztelgő látogatást tegyen náluk.⁵⁷ Ez a német történészek által összeállított kronológia azonban semmiféle további fogódzót nem ad Humboldt esetleges magyar ismeretségei tekintetében.

Nézzük most az előbbi kérdést. Vajon ugyanarról a Podmaniczkyról van-e szó 1797-ben és 1811-ben? Podmaniczky József báró (1756–1823), nagy műveltségű evangélikus főnemes elsősorban a magas politikában, a diplomáciában volt aktív. Tudományos (gazdasági, statisztikai, természettudományos stb.) érdeklődése az angliai Royal Society tagságát is eredményezte számára.⁵⁸ Almási Balogh Pál akadémiai *Emlékbeszédének* a tanúsága szerint övele bizonyosan találkozott Humboldt, mégpedig 1811-es útja alkalmával, Pozsonyban. Ekkor történt, hogy Humboldt – megjárván immár Amerikát, az észak-amerikai államokat is – „az előtte elterülő tájképet a Mississippi tájékához hasonlította.”

A *Reise in die Aequinoctial Gegenden* (1807 körül) magyar fordításából kimaradt lábjegyzetében ugyanakkor Humboldt saját leírása egy bizonyos „Podmanitzky báróról,” aki „a fizikai tudományokban kiváló jártasságú” volt, éppenséggel egy másik – József bárónál ugyan sokkal, tizenhat évvel fiatalabb – Podmaniczkyra is ráillene. Nevezetesen Frigyes édesapjára, Károly báróra (1772–1833), akinek

⁵⁶ *Almási Balogh Pál: Emlékbeszéd Humboldt Sándor lt. felett.* 59.

⁵⁷ *Biermann, K. R. – Jahn, I. – Lange, F. G.: Alexander von Humboldt i. m. 19–20. és 38–39.* Megerősíti, bár 1797 októberére teszi az első utat Ilse Jahn és Fritz G. Lange, lásd *Die Jugendbriefe Alexander von Humboldts 1787–1799.* Hrsg. Ilse Jahn – Fritz G. Lange. Berlin 1973. XVIII.

⁵⁸ A Podmaniczkyakra vonatkozó adatok Doby Antal családmonográfiájából származnak. Lásd *Doby Antal: A (podmanini és aszódi báró) Podmaniczky család.* Bp. 1901. Podmaniczky Józsefről 25–26.

az érdeklődése, tudása több olyan vonást is tartalmazott, ami rokoníthatta Humboldtéval. Károly báró bányatanácsos volt, Humboldt hivatalos foglalkozása is ez volt, mint említettem fiatal korában; Károly báró a természettudományok egész sorával foglalkozott: bányászattannal, mineralógiával, de orvostudományal, mai értelemben vett biológiával, azaz „természet-tudománnyal” is, ahogyan bizonyos mértékig Humboldt maga is tette a földrajztudományon kívül. Károly báró összeállított egy gazdag ércgyűjteményt a Magyarországon található kővületekből,⁵⁹ s tudjuk, hogy Humboldt is igen érdekelte a mineralógia. Károly báró 1797 körül, amikor Humboldt – első útján – Bécsből Sopron felé indult, éppenséggel Bécsben tartózkodott (száműzetésben).⁶⁰

Az sem kizárt, hogy Humboldt több művelt, széleslátókörű Podmaniczkyról is tudomást szerezhetett, akár személyes találkozás nélkül is. Hogy a Podmaniczkyak részéről is létezett ekkoriban német-szimpátia, azt többek között az is bizonyítja, hogy Károly báró gazdaságának berendezésénél éppenséggel (szászországi) *német* mintákat és gyakorlatot igyekezett követni.

Befejezés és továbbgondolás

Ahogy ebben a tanulmányban – majd ennek hamarosan összeállítandó folytatásában – érvelni igyekszem, Alexander von Humboldt szerepe igen jelentős a korabeli természettudományokból kiágazó etnográfia és etnológia, Magyarországon a hazai és az egyetemes néprajz szempontjából. Ami a Podmaniczkyakat illeti, tudjuk, hogy Podmaniczky Károly báró fiainak – Frigyesnek és Árminnak – a nevelőjévé nem mást fogadott meg, mint Hunfalvy Pált (1810–1891), János bátyját, aki egy ideig öccsét is a Podmaniczky-fiúkkal együtt nevelte. A Hunfalvy-fivérek közül lettek aztán később – a 19. század második felében – az immár intézményesült magyarországi etnográfia (hazai néprajz) és etnológia (a világ népeinek néprajza) tudományának a tulajdonképpeni megalkotói. Ami Almási Balogh Pált illeti, kutatásaim szerint ő igen széleskörű, ám máig feltáratlan antropológiai/etnológiai érdeklődéssel rendelkezett. 1835 körül ő írta – illetve inkább kompilálta – például az első magyar nyelvű néprajzi kismonográfiát az ausztráliai őslakosok kultúrájáról.⁶¹

⁵⁹ Mineralien-Sammlung. [H. é. n.], a 3524 darab címjegyzéke. Kézirat.

⁶⁰ Fiának, Frigyesnek a visszaemlékezése szerint a Martinovics-féle összeesküvésbe „keveredett” fiatal báró Bécsben orvosi, majd később a szászországi Chemnitzben bányászati tanulmányokat folytatott. Lásd *Doby A.*: A Podmaniczky család i. m. 38–39.

⁶¹ Hunfalvy Jánosnak a pesti egyetem Földrajz Tanszékén az 1870-es években tartott egyetemes néprajzi előadásai kapcsán lásd *Sz. Kristóf Ildikó*: Az ausztrál bennszülöttek teste. Almási Balogh Pál ismeretlen kézírata és az etnológia (egyik) születése Magyarországon. Bp. 2014.; *Uő*: „Terepmunka” a Terepmunka kora előtt: Dobosy Mihály, a grönlendi inuitok és az etnológia (antropológia) születése a 19.

Van néhány sajátos közös vonása annak a kirajzolódó körnek, amely Humboldt magyarországi „receptánsait”, befogadóit és használóit képezte a 19. század első felétől a század második felébe nyúlóan. Ez a kör legfőképpen a *protestáns* nemesség soraiból került ki. Politikai szempontból ezek a magyar nemesek, arisztokraták, tudósok jó részben reformisták, sőt olykor szabadelvűek voltak. Humboldt egyrészt mint – német/francia és *nem osztrák* – tudós, másrészt mint felvilágosult, reformelvű gondolkodó is érdekelte őket.

A hazai etnológia és antropológia történetének a szempontjából legalább két ok nevezhető meg, ami Humboldt magyarországi recepciójának a közelebbi vizsgálatát tovább ösztönözheti. Az egyik egy társadalomtörténeti, a másik pedig egy tudomány- illetve metodológiatörténeti ok. Ezt a kettőt tanulmányom készülő folytatásában fogom kifejteni.

ALEXANDER VON HUMBOLDT AND HUNGARY

The importance of a romantic scientist in Hungary's rising interest in universal ethnography
by Ildikó Sz. Kristóf

SUMMARY

The article provides an overview of the work of Alexander von Humboldt concerning issues related to Hungary, including Hungary itself. It reveals the knowledge of Humboldt about Hungary (its geography, history, and the grammar of the Hungarian language), including his personal connections in Hungary. Humboldt's reputation appears to have been quite considerable during this period, so the paper may increase interest in some chapters of the 19th century in terms of ethnography, ethnology and anthropology.